

องค์กรเหมืองฟาย

เชื่อมร้อยสายน้ำ
พัฒนาเลาะป่าเขา

■ ชัชวาลย์ ทองดีเลิศ

ลูกปลาฝูงเล็ก ๆ กำลังว่ายทวนกระแส น้ำ ทางขอบปลา ทุกตัวสะบัดไทรไปมาเป็นแรงส่งให้หัวพุ่งไปข้างหน้าหมายขำหน้า ว่าอย่ากระแส น้ำได้ช่วงหนึ่งก็หลบแรงน้ำเชี่ยวหลังก็หันแพกเอาแรง พอว่ายไปอีกหน่อยก็หลบแพกหลังก็ยังไม่ถูกกรายกับคม อยู่ในน้ำ ผมมองฝูงปลาตัวน้อยนี้แล้วนึกถึงคำที่ว่า 'ปลาที่ ลอยไปตามน้ำคือปลาที่ตายแล้ว ปลาที่มีชีวิตอยู่จะว่ายทวน กระแส น้ำ' ชวนให้คิดถึงคนเรา หากปล่อยชีวิตให้ไหลลอยไปตาม น้ำก็จะเหมือนปลาตายที่ล่องลอยไปตามยถากรรม ชีวิตคงไม่ดี เป็นแน่ หากเป็นอย่างลูกปลาที่ผมเห็นอยู่นี้ ที่ไม่เขื่อนายในการ ต่อสู้กับกระแสน้ำเหมือนคนเราที่ต้องต่อสู้กับกระแสสังคมปัญหา อุปสรรคนานับประการในเวลานี้ เหนื่อยนักก็พักเอาแรงก่อน พอหาย เหนื่อยค่อยก้าวเดินต่อไปจนถึงจุดที่หมายสักวัน

ผมเดินตามฝูงลูกปลาเลียบร่องน้ำสายเล็ก ๆ ไปเรื่อย ๆ มี ร่องรอยการตัดหญ้าและกิ่งไม้ที่ขึ้นริมสองฝั่ง มีก้อนดินที่ขุดออกจาก ร่องน้ำขึ้นมากองอยู่บนคันทั้งสองข้างแสดงให้เห็นถึงการดูแลอย่างดี ผมเดินไปดูปลาในน้ำไป ชมนกชมไม้ริมทางไป จนมาถึงปากของ ร่องน้ำจึงได้รู้ว่านี่ไม่ใช่ลำน้ำธรรมชาติ แต่เป็นการทดน้ำจากลำ แม่น้ำให้ไหลเข้ามาในร่องน้ำแล้วไหลลงสู่ที่นา

3.

1. เทือกตอย ผืนนาขั้นบันได ข้าวเขียวขจี
2. สายน้ำไหลล้นผ่านตัวฝายสู่ลำน้ำ
3. ลำเหมืองส่งน้ำเข้าสู่แปลงนา

การทดน้ำที่เราท่านคงคุ้นกันว่าเป็นการจัดระบบชลประทานที่รัฐสร้างทำขึ้นเพื่อส่งเสริมการเพาะปลูกและแก้ไขการขาดแคลนน้ำของชาวไร่ชาวนา ที่เห็น ๆ กันก็มีหลายประเภท ตั้งแต่ฝายน้ำล้น อ่างเก็บน้ำ จนถึงเขื่อนขนาดใหญ่ การดำเนินการทั้งหมด ทั้งงบประมาณ การก่อสร้างและการดูแลรักษา รัฐเป็นผู้รับผิดชอบ ชาวบ้านก็อยู่ในฐานะเป็นผู้รับบริการ

ทุก ๆ ปีที่ผ่านมารัฐบาลเราต้องลงทุนทำโครงการเหล่านี้้อย่างมากมายมหาศาลและคงจะต้องลงทุนแบบนี้ต่อไปเรื่อย ๆ อีกไม่รู้สักเท่าไร

แต่ร่องน้ำที่ผมเดินผ่านมาและฝายที่ผมเห็นอยู่นี้ถูกสร้างขึ้นโดยชาวบ้าน เริ่มตั้งแต่มาช่วยกันสร้างฝายขุดคลองส่งน้ำเข้านา คอยดูแลรักษา รวมทั้งมีการจัดสรรน้ำให้กับชาวบ้านโดยไม่ใช้งบประมาณจากรัฐเลยสักบาทเดียว

ชาวบ้านทางภาคเหนือเรียกว่า 'เหมืองฝาย'

เหมืองก็คือร่องน้ำที่ผมเดินมานั่นเอง ที่แท้เป็นคลองส่งน้ำเข้านาที่เจ้าของนาช่วยกันขุดเพื่อส่งน้ำเข้านาของสมาชิกทุกคน

ฝายคือการกันขวางลำน้ำเพื่อยกระดับให้น้ำไหลเข้าลำเหมืองส่งน้ำไปยังแปลงนา

ชาวบ้านบอกว่าสภาพพื้นที่ของหมู่บ้านในภาคเหนือจะเป็นที่สูงที่ค่อยเสียสามส่วน มีที่ราบลุ่มหุบเขาที่พอจะบุกเบิกเป็นผืนนาเพียงหนึ่งส่วนเท่านั้นเอง จากยอดค่อยสูงลดลาดลงสู่ที่ราบลุ่มด้วยความลาดเอียงของพื้นที่นี้เอง เวลาฝนตกลงมาน้ำจะไหลลงมาสู่ที่ต่ำด้วยความเร็วและแรง คนรุ่นก่อนที่ชีวิตทั้งชีวิตอยู่กับท้องไร่ท้องนา การทำนาปลูกข้าวต้องใช้น้ำ น้ำจึงเป็นเหมือนเส้นเลือดที่หล่อเลี้ยงชีวิตจึงได้คิดค้นวิธีการนำน้ำมาใช้ในไร่นาที่เหมาะสม สอดคล้องกับสภาพพื้นที่ในรูปเหมืองฝาย ที่ชาวบ้านยังใช้กันมาจนถึงปัจจุบันนี้

ผมพยายามค้นคว้าเพิ่มเติมก็พบว่า เหมืองฝายเป็นระบบชลประทานพื้นบ้านของภาคเหนือตอนบนที่ได้มีการคิดค้นและมีการใช้กันมาไม่น้อยกว่า 700-800 ปี นับตั้งแต่สมัยที่ภาคเหนือตอนบนของไทยเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนา ที่มีการปกครองตนเอง พระเจ้ามังรายพระบรมปฐมกษัตริย์ของล้านนาได้สร้างเมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางอาณาจักรขึ้นในปี พ.ศ. 1835 มีหลักฐานบันทึกไว้ในกฎหมายมังรายศาสตร์ที่อาจารย์ประเสริฐ ณ นคร ได้แปลจากคัมภีร์ใบลานภาษาล้านนา มีการระบุถึงเหมืองฝายไว้ในหลายมาตรา

ดังเช่น มาตรา 1 ควรจัดให้ไพร่มีเวรผลัดเปลี่ยนกันมาทำงานหลวง 10 วัน กลับไปสร้างเหมืองฝาย เรือกสวนไร่นาที่ดิน 10 วัน จัดเช่นนี้ถูกตามทำนองคลองธรรมแต่โบราณแล

มาตรา 1 ทำนาติดกัน ผู้หนึ่งชวนไปทดน้ำเข้านามันไม่ยอมไปช่วย แต่คอยขโมยน้ำจากนาท่านหรือแอบขุดหนองน้ำท่าน เจ้านาเจ้าหนองได้ฆาฆ่ามันตายก็เป็นอันสิ้นสุดกันไป อย่าว่าอะไรแก่เจ้านา มิใช่ฆาฆ่าก็ให้ปรับไหม 1,100,000 เบี้ย

มาตรา 1 ผู้ใดอุกอาจขาดฝายท่านเสียหาย พื้นหลักฝายของท่านเสียให้ไหม 33,000 เบี้ย ผู้ใดใสแพล่องน้ำมาชนฝายพังเสียให้มันสร้างชดใช้ ถ้าชดใช้ไม่ได้ให้ตีราคาฝายใหญ่ 110 เงิน ฝายเล็ก 52 เงิน ผู้ใดล่องเรือแพใหญ่ ถ่อพายไม่ไหวจนชนฝายท่านทะเลเสียหาย ให้มันสร้างชดใช้ ถ้าไม่ได้ให้ตีราคาฝายใหญ่ 52 เงิน ฝายเล็ก 23 เงิน เพราะเกินกำลังมันถ่อพายไม่ไหว

ผู้ใดอุกอาจทำให้หอบูชาฝายเสียหาย ผิดผีฝายฝายทะเลผู้ให้สร้างหอผีขึ้นตั้งเดิมแล้วให้มันจัดเครื่องพลกรรมบูชาให้ถูกต้อง ถูกแล้วให้มันสร้างฝายขึ้นให้เหมือนเดิม ผิมันสร้างฝายไม่ได้ให้มันจัดการเลี้ยงดูผู้คนที่มาสร้างฝายนั้นจนกระทั่งแล้วเสร็จ ผิมันไม่ยอมเลี้ยงดู ให้เอาเงินจากมัน 50 เงิน มาจ่ายเลี้ยงคนทั้งปวง ผิมันไม่ยอมสร้างหอบูชา ไม่ยอม

ทุ่งนา ห้างนา ในอ้อมกอดแห่งขุนเขา

ตหาเครื่องบูชา แต่จะขอสร้างฝายให้เหมือนเดิม อย่ายอมให้
 ันสร้าง ถึงว่ามันเป็นผู้ก่อสร้างก็จะไม่มั่นคงเพราะเหตุผิดผีขอ
 คัมหันหาเครื่องพิธีกรรมบูชาให้จงได้ก่อนแล้วจึงให้มันสร้างฝาย
 ไม่ยอมจัดเครื่องบูชาฝาย ก็ไม่ยอมให้สร้างฝาย ให้คิดราคา
 ทยใหญ่ 330 เงิน ฝายเล็ก 110 เงิน

อ่านกฎหมายโบราณนี้แล้วเข้าใจว่าเจ้าผู้ครองนคร
 มัยนั้นได้ให้ความสำคัญและส่งเสริมระบบเหมืองฝายในฐานะ
 ป็นนโยบายการปกครองอาณาจักร และในขณะเดียวกันก็มีการ
 คุมครองระบบเหมืองฝายเป็นอย่างดี

ผมพ่าย้อนยุคไปเสียไกล ลองมาดูในปัจจุบันนี้กันดีกว่า
 ประเทศเราเองก็มี 'พระราชบัญญัติชลประทานราษฎร์
 พุทธศักราช 2482' เป็นกฎหมายที่รองรับการจัดการ
 ชลประทานที่ราษฎรร่วมกันจัดทำขึ้นซึ่งหมายรวมถึงระบบ
 เหมืองฝายด้วย

แต่หลายท่านคงไม่ทราบเพราะไม่มีการพูดถึง
 ในสื่อมวลชนใด ๆ ชาวบ้านเล่าให้ผมฟังว่ามีคนจากกรุงเทพฯ
 มาซื้อสวนลำไยใช้เครื่องสูบน้ำดูดน้ำจากลำเหมืองไปรดดินลำไย
 หัวหน้าเหมืองฝายก็ไปบอกว่านี่เป็นเหมืองฝายที่ชาวบ้านทำขึ้น
 คนที่ไม่ได้ร่วมสร้างร่วมทำใช้ไม่ได้ หรือถ้าใช้ก็ต้องมีการ
 ขออนุญาตก่อน จะใช้โดยพลการไม่ได้ เจ้าของสวนโมโหบอกว่า
 ชาวบ้านมีสิทธิ์อะไรมาห้ามใช้น้ำ จึงไปแจ้งความที่สถานีตำรวจ
 ผมเข้าใจว่าเจ้าหน้าที่ตำรวจก็ไม่รู้เรื่องกฎหมายชลประทานราษฎร์
 บอกกับหัวหน้าเหมืองฝายว่าน้ำเป็นของสาธารณะใครจะใช้ก็ได้
 ทางกลุ่มเหมืองฝายก็ไม่ยอม ต้องการให้ปฏิบัติตามกฎหมายของ
 เหมืองฝาย ต้องเจรจากันเป็นปี เจ้าของสวนจึงยอมรับ
 กฎเกณฑ์ของเหมืองฝาย

ผมเองเรียนจบนิติศาสตร์ก็ไม่มีการเรียนการสอน
 กฎหมายชลประทานราษฎร์นี้แม้แต่หน่อย ผมค่อย ๆ มาเรียนรู้
 เรื่องเหมืองฝายในหมู่บ้าน

ดินแดนภาคเหนือที่มีเทือกดอย หุบห้วย สลับซับซ้อน
 พื้นที่ที่มีความลาดเอียงทำให้ไม่สามารถบุกเบิกนาผืนใหญ่ ปัน
 คันนาใหญ่ ๆ ไร่รองรับเก็บน้ำฝนจากฟ้าได้เหมือนทางอีสาน
 เราจึงเห็นนาผืนเล็กผืนน้อยลดหลั่นเป็นขั้นบันได คันนาเล็ก
 แคบคดเคี้ยวไปตามระดับความสูง เวลาเรามาเที่ยวภาคเหนือ
 หากสังเกตบ้างจะพบเห็นผืนนาแปลงเล็กแปลงน้อย แม้เราจะ
 อยู่บนดอยสูงผืนนาจะแปลงใหญ่มากขึ้น เมื่อเราเดินทางลงสู่
 พื้นราบมีเพียงไม่กี่แห่งที่เราจะมองเห็นทุ่งนากว้างไกลสุดสายตา
 ผืนนาอันอุดม ที่หว่านไถปลูกดำข้าวกล้าได้ทุกปี
 เป็นความใฝ่ฝันของชาวนา หากพบที่ที่สามารถบุกเบิกเป็นนา

ได้ก็จะชักชวนกันไปสร้างฝาย ขุดลำเหมือง เมื่อน้ำเข้ามาถึง
 แล้วก็จัดสรรแบ่งที่นาคนละเท่า ๆ กันแก่ผู้ที่ยช่วยกันแสวงหา
 น้ำเข้ามาถึงที่นาจนสำเร็จ

การสร้างระบบเหมืองฝายชาวบ้านต้องช่วยกันเลือก
 จุดที่อยู่สูงกว่าที่นา ที่จะตีฝายกันลำน้ำแล้วขุดเหมืองให้น้ำไหล
 ตามแรงโน้มถ่วงของโลกเข้ามาถึงที่นาให้ได้ ตามลำห้วยลำ
 แม่น้ำจึงมีการตีฝายกันเป็นช่วง ๆ ทดน้ำไปใช้ในการทำนา
 ฝายบางลูกส่งน้ำสู่ที่นาเพียง 3-4 ไร่ มีผู้ใช้น้ำเจ้าเดียว ฝาย
 บางลูกก็ส่งน้ำเข้าสู่ที่นา 100-200 ไร่ มีผู้ใช้น้ำ 40-50 คน
 ฝายบางลูก เช่น ฝายพญาคำกันแม่น้ำปิงส่งน้ำหล่อเลี้ยงที่นาถึง
 17,000 ไร่ มีผู้ใช้น้ำนับพัน ๆ คน ใน 4-5 อำเภอ ของ
 จังหวัดเชียงใหม่

ชาวบ้านตีฝายกันสายน้ำเขียว

ข้าวในนาจะเติบโตใหญ่ให้ผลผลิตดีต้องมีน้ำหล่อเลี้ยง
 ตลอดปี ตัวฝายที่กันขวางลำน้ำอย่างมั่นคงแข็งแรงต้านทาน
 กระแสน้ำอันเชี่ยวกรากได้ตลอดฤดูน้ำหลาก น้ำก็ไหลเข้า
 ลำเหมืองลงสู่ผืนนาหล่อเลี้ยงข้าวกล้าตั้งแต่ว่านกล้าปักดำ
 จนกระทั่งเก็บเกี่ยว หากตัวฝายไม่แข็งแรงพอที่จะต้านกระแส
 น้ำได้ ฝายพังเสียหายนั้นหมายถึงการอดข้าวกันตลอดปีทีเดียว
 การใจฝายหรือการดูแลฝายจึงเป็นสิ่งที่เจ้านาต้องทำกันตลอด
 ช่วงฤดูการทำนา

การรวมพลังกายพลังใจบุกเบิกผืนนา ตีฝายขุด
 เหมืองดึงน้ำจากสายน้ำ ดูแลเหมืองฝายให้มั่นคงแข็งแรง
 จัดสรรแบ่งปันน้ำให้แกทุกคนที่ได้ร่วมทุกข์ร่วมสุขกันมาอย่าง
 เป็นธรรม องค์การเหมืองฝายจึงกำเนิดขึ้น

(อ่านตอนจบในฉบับหน้า)